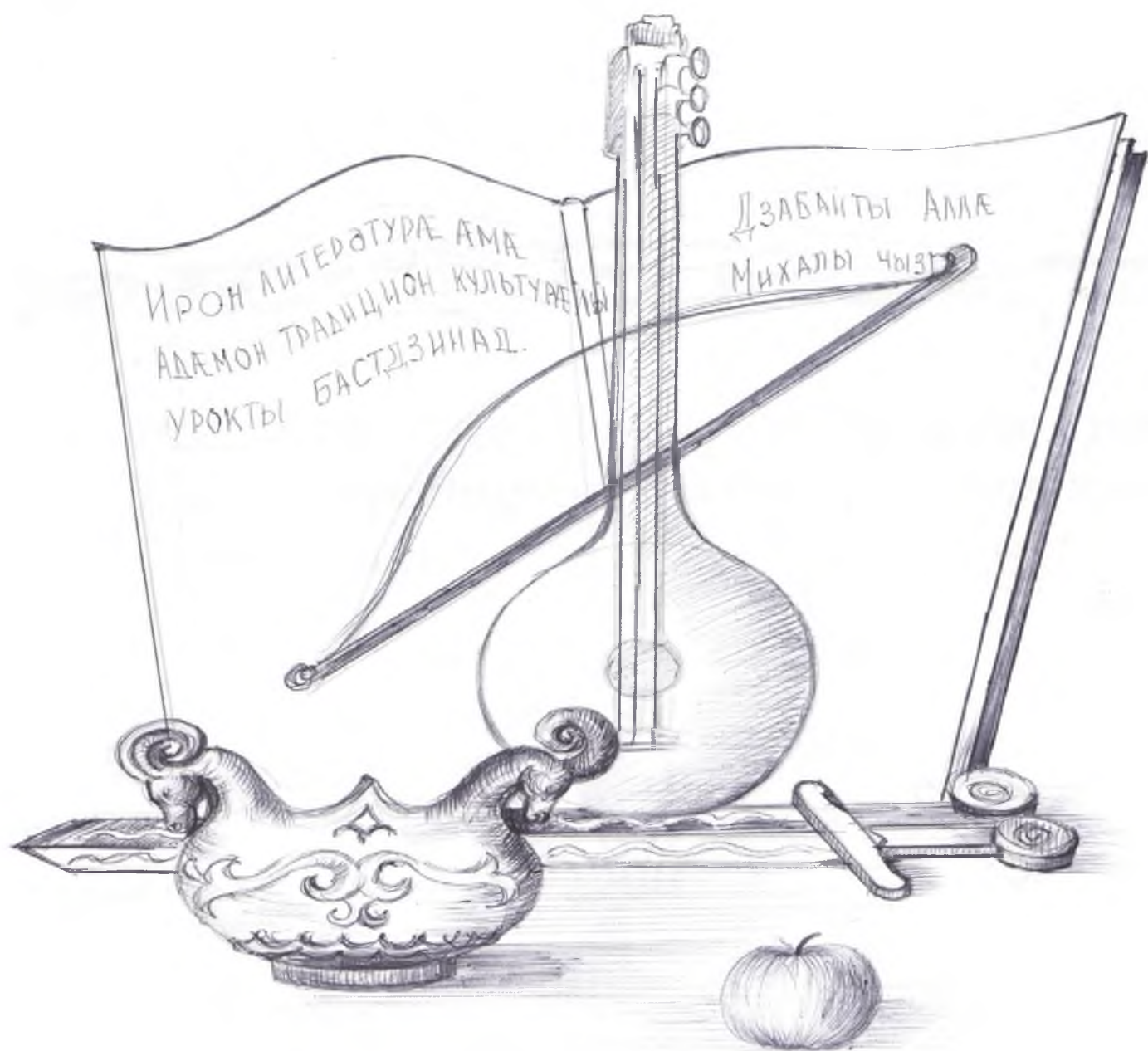

РЕФЕРАТ

Дун-дунейы скиф-иронæй æхсарджындæр,
фæзминагдæр, æргомдзырддæр,
хæрзуддæр гуырд никуыма рантысти.

Екатеринæ II

Мæ ныхас мæ фæнды райдайын литературæйы программæ 5-11 кълаестæн æмбарынгæнæн ныстуанæй.

Кæй зæгъын æй хъæуы, фыццаг хатт æй нæ хъусæ, фæлæ уæддæр...

«Адæмы монон царды кæддæриддæр стыр ахадындынад уыдис фольклор æмæ аив литературæйæн. Уыдоны нывæфтыд æрцыд сæ цард, сæ историйы ахсджиагдæр цаутæ, сæ зонадон фæлтæрдзинад. Уыдоны ис зонды суадон, ныхасы фидауц, бæрзонд идейæтæ. Дзырдаивадæн йæ нысаниуæг фæуæлдæр ис нæ рæстæджы. Уый рæзгæ фæлтæры хъомыл кæны гуманизм æмæ граждайнаг идеалтыл, фидар кæны адæмы удварн, уымæй рæзынц монон æмæ культурон традицитæ. Уымæ гæсгæ скъолайы куысты ахъазагдæр хъуыддаг у литературæ ахуыр кæнын».

Нæ ирондзинады урокты хъуамæ цæуылнæ пайда кæнæм нарты кадджытæй, литературон уацмыстæй газетты æмæ журналты мыхуыргонд æрмæгæй.

«хъомылгæнæгмæ æппæты фыццаг хъуамæ уа сыгъдæг, æцæг уарзондзинад сывæллæттæм, хъуамæ архайа, уавæртæ куыд домынц, уымæ гæсгæ. Æцæг ахуыргæнæгæн йæ арæхстдзинад равдисынæн ис æгæрон фадæттæ», - фыста Хъаныхъуаты Инал.

Æмæ Æрæфы районы ахуыргæнджытæн дæр сæ уавæр æмæ фадæттæ куыд амыдтой, уымæ гæсгæ сарæзтой ирондзинады программæ.

Абон нæ моралон принциптæ, нæ удварны хъомылад фæцудыдтой. Нæ фæсивæдæй бирæтæ адард сты ирон фæзминаг æгъдæуттæй. Æмæ 1993 азы не скъолаты фæзындис ирон адæмы цардыуаг æмæ культурæ ахуыр кæнынны предмет.

Предметæн йæ ном æмæ мидисы æвæрд ис, абон ирон адæмæн æппæтæй сагъæссаг дæр чи у, уыцы проблемæ – нæ ирон æгъдай, æфсарм, намыс. Йæ мидис у стыр æмæ вазыгджын уымæ гæсгæ йæ скъолаты сæвæрын хъæуы сæйрагдæр предметты æмрæнхъ.

Базисон пъланы лæвæрд цæуы фæйнæ I сахаты 8-æм æмæ 9-æм къласты къуырийы мидæг. Ацы предмет бахæсгæнæн ис ирон æвзаг æмæ литературæйы ахуыргæнджытæн. Хæсгонд ма æрцæуы историйы ахуыргæнджытæн дæр. Кæд литературæ æмæ истори кæрæдзимæ баст сты, уæддæр историйы ахуыргæнджытæн сæ уроктæ уыдзысты хус, æнæ

литературон уацмыстæй, æнæ фæзминаг æмæ æвæрцæг литературон фæлгонцтæй.

Фæзынд бирæ чингуытæ «Ирон æгъдауттæ» Къарджиаты Бекмырзæ, «Ирон æгъдауттæ» Агънаты Гæстæн, «Ирон æгъдауттæ»- цыбыр бæрæгуат Гæппуаты Тæтæрхъан. Калоты Георги, Мырзаганты Махар, «Ирон фынджы æгъдау» Хозиты Федор, «Ирон адæмон бæрæгбонтæ» Цыбырты Людвиг, «Ирон фарн» - Айларты Измаил, «Ирон хабæрттæ» - Хъайтаты Сергей, «Ирон æмбисонды хабæрттæ» æмæ ма ноджыдæр хицæн адæмты цæстæнгæстæ г. «Рæстдзинад»-ы, ж. «Мах дуг» -ы мыхуыргондæй.

Урочы темæ сбæрæггæнгæйæ, теоретикон æгъдауæй спайда кæнын æмбæлы ацы чингуытæй. Практикон хай та литературон уацмыстæ, газетты æцæг хабарттæй, радзырдтæй, таурæгътæй, нарты кадджытæй арæст.

Нарты кадджытæ сты зонынады æмæ ахуырады бæрзæндтæм схизæг хъомыладон куысты фæрæзтæ æмæ уыдоны æххæст кæныны мадзæлттæ.

Джыккайты Шамил Нарты кадджыты уыны ны фыдæлтты, сæ рафæлдисæг адæмы царды фадæттæ, кæм æмæ цы хæтæнты уыдысты, куыд рæзыд æмæ фидар кодта йæ цардыуаг, куыд рæзыд æмæ ивтой рæстæджы домæнтæм гæсгæ сæ æхсæнадон ахастытæ, сæ адæмы миддуне æмæ удыхъæды рæсугъддзинады рæст. Нарты кадджытæ ирон адæмæн зынаргъ сты уымæн, æмæ сидтысты ныфсдзинад æмæ хъæбатырдзинадмæ, хъару æмæ лæгдзинадмæ.

Хуыцау Нарты куы фарста æнусон цард уæ хъæуы æгадæй æви кадимæ мæлæт, уæд тынг фидарæй равзæрстой æгады царды бæсты кадимæ мæлæт, фыдвæды бæсты – æвæд.

«Нарты æмбырд», «Сослан мæрдты бæсты» æмæ иннæ кадджытæ, кæцыты ис бакæнæн бирæ хъомыладон куысты фæрæзтæ.

Тыхджын куыд нæ уыд Сослан, фæлæ зæххæй рифтæгтæ сисын нæ бафæрæзта уымæн уыдон сты адæймаджы хордзинадтæ.

«Иннæ амонджын адæмтæ фæлтæрæй фæлтæрма се гъдауттæ лыстæг луарынц, чи дзы нæ бæззы, уый æппарынц, чи бæззы, ууыл æфтауынц, мах та рагæй – æрæгмæ уыцы æвзæр æгъдауттæ сцыбыр кодтой»-фыста Секъа. Цы æвзæр æгъдаутты кой кæны Секъа, уыдонæй бирæтæ фесæфтысты, иннæтæ нал фидауынц нæ царды. Рæстæг цæуы æмæ æгъдауттæн дæр æнæ ивгæ нæй, алкæцы дæр уыди æмæ уыдзæн йæ рæстæгимæ.

Мыртазты Борис «Æгъдау»

Уый нымад лæг уыдис хъæубæсты. Зæххыл фондзыссæдз азы хæрзгæнæгæй фæцарди. Ныр мæнæ йæ хæдзары рæбынæй сынтæгыл хуыссы. Фарны хъуыддæгтæ кæнынæй æнцой чи нæ зыдта, уыцы нуарджын къухтæ йæ риуыл æрæнцадысты, æмæ уæззау улæфтæй улæфы. Цармæ йæ цæстытæ

ныццавта, цыма йæ райгуырынай нырмаæ цы фæндæгтыл рацыди, уый уым нывгонд у.

Йæ алы змæлдæй дæр æвдисы, ацы рухс дуне ныууадзын æй кæй нæ фæнды, фæлæ уымæн «хæрзбон» зæгъынмæ цæттæ у сыгъдæг цæсгомæй.

Уый уарзта адæмы. Æмæ йæ къабæзтæ, йæ сыхæгтæ, йæ хæлæрттæм фæсидын кодта. Фæстаг хатт ма сæ фена. Фæстаг хатт ма йæ феной. Ракасти æмæ сæм йæ мидбылты бахудти. Фæдзæхсы сын: «Кæрæдзийы хъахъхъæнут». Уый уарзта лæгдзинад, фæтк, æгъдау.

- Цæй, ма хуртæ-сдзырдта ма йæ хистæр фырт æм цæссыг калгæ бауади:
- Баба! Дæ куырæты æгънæджытæ дын суадзон?
- Нæ, худинаг у, лæппу,-сдзырдта ма, стæй йæ цæстытæ æрæхгæдта, æмæ цыма бæстыл фæуазалдæр.

Фынгты уæлхъус-иу изæрæ иннæмæ куы бадтаиккой куывды, чындзæхсæвы лæгтæ, уæддæр сæхтæджытæ суадзын нымадтой стыр худинагыл. Абарæм ныры фæсивæды уæлæдарæс. Раджы дæсаздыдæй фæстæмæ æнæ ронæй лæппутæ дæр нал цыдысты, лæгæн ронбæгъдæй цæуын та нымадтой стыр æгадыл, адæм ыл худтысты.

Ахæм уацмыста бакæсгæйæ уроктæ рауайынц диспуты хуызон.

Алы адæймагæн дæр зæххы цъарыл ис, уæлдай уарзтæй кæй уарзы, йæхимæ гæсгæ тæккæ рæсугъддæр чи у, ахæм къуым. Мах дæр тынг бирæ уарзæм, нæ хæхбæстæ, нæ хъæубæстæ. Дыгургом хъæздыг у быннæттон таурæгътæй, кæцытæй фæпайда кæнæм нæ урокты.

«Хъаныхъуаты Есе»

«Задæлески Нана»

«Хæмицати Хæмиц»

«Сеуанти мæсуг»

«Цæлкосты Гуыйман»

Кад æмæ намысы аккаг сты ацы хъайтартæ. Цæлыккаты Ахмæт фыста:

«Ирон лæг ницæмæй тарст худинагæй йеддæмæ. Истæмæй тæрсгæйæ-иу уыд къæмдзæстыг. Худинагæй тæрсгæйæ та-сæрбæрзонд».

Бирæ азты размæ бинонты хъуыддаг бакæнын чи хъавыд, уыцы ирон лæппутæ хъуамæ ануварс кодтаиккой бирæ цæлхдуртæ. Уыдонæй тæккæ уæззæудæр уыд ирæд – чызджы тыххæй сияхс йæ каистæн цы аргъ фыста,уый.

Абайты Васойы хъуыдымæ гæстæ дзырд ирæд амоны «фидыц» ома, усгур æмæ чызджы фыд цы бадзырд саразтой, уый. Ирæд бафидын кæй бон нæ уыд, уыдон-иу чызджы аскъæфтой.

Бирæ маст, бирæ фыдæбæттæ хаста ирæд æхсæнадæн. Фидауæггаг æмæ чындзæхсæвæн адæм æвардтой сæ бынтæ, стыр хæсты-иу бацыдысты.

Ирæды кой масуанг Нарты кадджыты «Сослан мæрдты бæсты» уым дæр ис.

Хуры чызг Ацырухс зæгъы:

- Цæут æмæ йæ бабуц кæнут, стæй ирæдыл дæр бафидаут. Уый Нæртон лæг у, æмæ йыл йæ фосæй ма бацауæрдут.

Æмæ уый фæдыл Сослан бафты «Мæрдты бæстæйы» Аза бæласы сыфтæртæ ссарынмæ.

Бакæсын Хъайтаты Сергейы «Ирæд».

Хуысинæ аскъæфта Хъуыдинайы. Кæрæдзийы уарзгæйæ уыд хъуыддаг. Чызджы фыд Тасолтан ахæм худинаг йæ сæрмæ не'рхастайд, æнæ ирæд йæ чызджы радта.

- Уарзаны скъæфын хорз бæргæ нæу, фæлæ цы æрхъуыды чындæуа. Кæд мын хистæртæ ныххатыр кæниккой.

Фæлæ нæ фæрæстмæ хъуыддаг. Хуысинæ æмæ Хъуыдинайы бæх фæкалд, асæрбихъуырайттæ кодтой æмæ «Дæ балгъитæг афтæ». Фыдгулы фæндиаг фесты. Фыд ныххатыр кодта, лæппу йын куы загъта:

- Уарзондзинады охыл æй бакодтон. Ма дын фæхъыг уæд-йæхицæн мæ сныв кодта чызг дæр. Аскъæфтон æй уымæн, æмæ мæм ирæдæн ницы уыд. Уыцы аз хъæубæстæ æвдисæн уыдысты, Иры дзыхъы чи нæма æрцыд, ахæм хъуыддагæн: Тасолтан цæ дыккаг чызг Мæдинайы Хуысинæйæн радта.

Дзырдтой, кæддæр, дам, Тасолтан дæр чызг скъæфгæ ракодта, ирæд цæмæй бафыстаид, уый йæм нæ уыд. Ныр Хуыцауæн табу, ирæдæн йæ уидæгтæ стыдтой, фæлæ ма дзы уæддæр кæмдæрты цыдæр таутæ фæзыны. Ис йæ ног хуызты, кæцытæ хæссынц æрмæстдæр зиан æмæ хæрам.

Туджы хъуыддаг карз æвæрд уыд хæхбæсты. Тугисджытæ-иу растæй-хæрамæй зылдысты туджджынты фæдыл, топпы кæсæнæй сæ агуырдтой. Хъайтыхъты Азæмæты таурæгъ «Доны къусы аргъ».

Ходыхъæу æмæ мызуры æхсæн арæн Цъисон æфцæг уыдис. Арæн та зæрдæйы тугдадзин уыдис, æмæ абабау, фæцагайттой йæ, уæд дæ балгъитæг уыйау, туджы пырхæнтæ-иу азæйтæ сты. Уыцы арæны фæдыл туджджынтæ фесты Едзитæ æмæ Мызурон Гæлæутæ. Йæ иунæг фырты туг æнæ исгæ кæй нæ ныуадздæн Гæлæуты Гæуыс, уый хорз зыдтой Едзитæ æмæ сæхи хъахъхъæдтой. Сæ бирæ минæвæрттæ сын Гæуыс йе'мгæрæтты дæр не

руагъта. Суанг Стыр Дыгурæй номдзыд хистæрты дæр æнæ дзуаппæй арвыста, сæдæаздыд зæронд ус хатæг ссыд, фæлæ уый бон дæр нæ бацис Гауысы риуы цы тугæйдзаг узал дур уыдис, уый æрæхсын.

Ныр дыккаг аз зилы. Иу бон та топпæргъæвдæй бирæгъау йæ ных сарæзта Едзиты сыхмæ. Едзиты зондджын зæрондус цæ хъæбулы къухы сæрсæргæнгæ къуымæлы къус бакодта, цæмæй йæ барæгмæ авæра, йæ сæр та иннæрдæм куыд азила, мæ цæсгом дæм нæ хæцы, зæгъгæ.

Гауысы æгъдау æрцахста, лæджы сæр æй бахъуыд. Куы базыдта, кæй лæппу у уый, уæд артау ссыгъди йæ маст æмæ чи зоны цы уыдаид, зонды тыхджын уылæнтæ судзгæ масты сæ быны куы аууæрстаиккой, уæд Доны къус сывæллонимæ ахуыссын кодта туджы цырен арт, фурды сæрты саразта хид.

- Нæ фæрнджын хистæртæй баззади ныхас: «Туг тугæй не хсадæуы». Æгъдау мыл фæтых, æгъдау – зæгъы Гæдыс.

Бакæсын æмбæлы Плиты Грисы «Уæлмæрдты»

Ирон лæг уæлмæрдты лæууыд...

Æмæ дзы иу ингæнмæ дзуры:

«Дæ уд æрынцайæд, мæ фыд,

Дæ марæг тагъд уыдзæн дæ цуры,-

Дæ туг æгъдауыл ист æрцыд»...

Фæлæ та ног гæрах фæцыд,-

Æрхаудта фыдæн фырт йæ цуры

Æмæ та туграйсæг лæг дзуры:

«Дæ уд æрынцайæд, мæ фыд,

Дæ туг æгъдауыл ист æрцыд».

Ныр бакæс рагуæлмæрдты риумæ

Сæ фырдатæ къулсæрæй лæууынц

Æмæ сæ дыууæтыл дæр иумæ

Сыгъдæг æрхæндæгæй кæуынц.

Хъайтыхъты Азæмæты иннæ таурæгъ «Туджы пырхæнтæ»

Теде-хъæубæсты ныфс, лæгдзинадæй æххæст. Арвыстой йæ Бадилаты хъæдмæ куывдмæ, цæмæй канд йæхи нæ, фæлæ хъæубæсты æнæхъæн Уæлладжыры комы кад бахъахъхъæнынæн.

Сæрджын саг баласта Бадилаты куывдмæ. Иратаманы чи нæмæ уыдис, ахæм диссаджы лæвар.

Кæстæртæ æвзæрстой сæ хъару уæззаузондæй, цыргъ æвзаг æмæ домбай хъаруйæ.

Нарты æртæ хæзнайау, ам дæр чи фæуæлахиз уа, уыцы сахъгуырден æртæ хæзнайы: æдсаргъ, æдидон саулохаг бæх, æмæхгæд æвзист рон æмæ сыгъзарин донытылд болат æхсаргард.

Лæгдзинад равдисынмæ ныфс æмæ æхсар разындис Теде æмæ кæсгон æлдары фырт Тасолтанмæ.

- Лæг цæмæй лæг ваййы? – дзырдарæхсты фæлварæнæн Тасолтан дзуапп радта:
- Лæг у мулкæй, бирæ зæхх, бирæ фос кæмæ ис, уый у лæг.
- Лæг ваййы йе'гдау æмæ уæздан ныхасæй, - дзуапп радта Теде.
- Мыггаг та цæмæй у?
- Мыггаг та лæгæй.

Æртæ хæзнайы дæр Тедейы баисты. Нарты Батрадзау æй фынгыл куы æрбадын кодтой, уæд ригъытæ нуазы, комдзаг нæ кæны. Куы йын бауайдзæф кодтой, нæ къæбæрыл нын не'рвæсыс, зæгъгæ, уæд зæгъы:

- Фарн дæм бадзурæд, нæ уæздан фысым, мæн æрæджиау æрбадын кодтой, мæ номыл ацы фынгмæ хай нæ рахастотй æмæ искай хаймæ куыд бавналон.

Æмæ, æвæдза, нæ фыдæлты миддуне цас хъæздыгдæр уыдис æфсармæй, æгъдауæй, уæздандзинадæй, удыхъæдæй, лæгдзинад æмæ бирææндæр миниуджытæй.

Ирон лæг мæлæтдзаг тохы дæр нæ рох кодта йæ ирон ном, йæ ирон цæсгом, йæ лæгдзинад, йæ уæздандзинад.

Ирон адæмæн кæмдæриддæр, уæлдайдæр та тохы быдырты, лæгдзинад æвдисын сæ фыдæлтæй баззад, сæ фыдæлты фæдзæхст у.

Кад æмæ намысы тырыса бæрзонд систа таурæгътæй рацæуæг адæймаг Дзæрæхохты Хадзы – Мурат. Цæгаты граждайнаг хæсты рæстæджы йæ барджыты къорд арæзтæ тæссаг ныббырстытæ ныхмæлæуджыты фæсчъылдым, иста сын сæ лæууæн быннæттæ, скълæдтæ, архайдта цæгатаг горæттæ сæрибар кæныныл хæсты. Хорзæхджынгонд æрцыд «Сырх Тырыса»- йы орденæй. Йæ кой айхъуыст дæрдтыл. Англисæгтæ йæ амарæгыл снысан кодтой стыр æхцатæ. Фæстæдæр æй, сæрмагондæй Цæгаты цы сгуыхтдзинадтæ равдыста, уыдоны тыххæй схуыдтой «Ирон Чапай», уый кæддæриддæр уыд разæй, бырста размæ æдæрсгæйæ. 1920 азы æрвыст æрцыд польшæйы фронтмæ. Уый фæстæ тох кодта Махнойы къордты ныхмæ дæр. Йæ хæстон сгыхтдзинадты тыххæй хорзæхджынгонд æрцыд «Сырх Тырыса»-йы дыккаг орденæй. Ирыстоны «Сырх Тырысайы» орденæй дыууæ хаттæ хорзæхджынгонд æрцыд граждайнаг хæсты архайджытæй æрмæстдæр дыууæ - Дзæрæхохты Хадзы – Мурат æмæ Санахъоты Митя.

Дзæрæхохты Хадзы – Мураты ном цæры адæмы 'хсæн. Цымыдиссагæй бакæсæн ис Кучиты Агубейы чиныг «Жизнь Хаджи-Мурата Дзарахохова»,

уыдис аивадон киноныв «Жизнь, ставшая легендой». Сценарийы автор Черчесты Георги.

Фарнион Къостайы радзырд «хъæбатыр Цæргæс». Иннæ кадæджы аккаг-Мамсыраты Хаджумар. Йæ хъæбатырдзинады тыххæй бакæсын æмбæлы Черчесты Георгийы пьессæ «Полкрвник Ксанти».

Бирæ литературон æмæ докумнеталон уацмыстæ фыст æрцыд легендарон Иссæйы сгуыхтдзинадты тыххæй. Цымыдиссаг æрмæг ис ссарæн йæ номыл музейы Бородинскийы уынджы. Бакæсын Плиты Грисы «Мады фæдзæхст».

«Нæ, нæ ферох уыдзысты ныййарджытæй, æфсымæртæ æмæ хотæй чи нал раздæхти, уыдон, æдзухдæр æй æнкъардзысты, фæлтæрты цард æмæ амондыл сæ туг кæй ныккалдтой, уый. Гъе, уымæ гæстæ уыдоны сгуыхтдзинад истори не'сси, фæлæ баззад дуджы лæгдзинады скъолайы, куыд цæрян хъæуы, уый æвдисæг æгъдауæй»- зæгъы Умар Богазты.

Кæронбæттæны мæ фæуын фæнды Чингиз Айтматовы ныхæстæй.

«Алы адæймаджы дæр, рæхджы уа-æрæджы уа уæддæр æнæмæнг бахъæуы йæ науы сæрмæ пæлæз сисын. Æмæ уый куыд раст æвæрд æрцæуа, уымæй аразгæ вæййы йæ дарддæры ленк царды денджызы».